

ЗМІСТ

Передмова (К. Галушко)	7
Коли почалися війни? (М. Відейко).....	8

РОЗДІЛ 1. ПОЧАТКИ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ (М. ВІДЕЙКО)

Військова організація 6000—3300/3200 рр. до н. е. (неоліт, енеоліт).....	10
Озброєння 6000—3300/3200 рр. до н. е. (неоліт, енеоліт).....	11
«Війни» та збройні конфлікти 6000— 3300/3200 рр. до н. е. (неоліт, енеоліт)	12
Військова організація 3300/3200—1900 рр. до н. е. (рання бронзова доба)	16
Озброєння 3300/3200—1900 рр. до н. е. (рання бронзова доба).....	25
«Війни» та збройні конфлікти 3300/3200—1900 рр. до н. е. (рання бронзова доба).....	26
Військова організація 1900—1000 рр. до н. е. (пізня бронзова доба).....	27
Озброєння 1900—1000 рр. до н. е. (пізня бронзова доба).....	27
Особливості воєнного мистецтва 1900—1000 рр. до н. е. (пізня бронзова доба).....	31
«Війни» та збройні конфлікти 1900—1000 рр. до н. е. (пізня бронзова доба).....	31

РОЗДІЛ 2. ВІД КІММЕРІЙЦІВ ДО САРМАТІВ: X СТ. ДО Н. Е. — II СТ. Н. Е. (М. ВІДЕЙКО)

Військова організація кіммерійської доби (X—VIII ст. до н. е.)	35
Озброєння кіммерійської доби (X—VIII ст. до н. е.) ...	37
Особливості воєнного мистецтва кіммерійської доби (X—VIII ст. до н. е.).....	41
«Війни» та збройні конфлікти кіммерійської доби (X—VIII ст. до н. е.)	41

Військова організація скіфського часу.....	42
Озброєння скіфського часу.....	48
Особливості воєнного мистецтва скіфського часу	57
«Війни» та збройні конфлікти скіфського часу.....	58
Військова організація сарматів (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.).....	58
Озброєння сарматів (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.)....	64
Особливості воєнного мистецтва сарматів (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.).....	66
«Війни» та збройні конфлікти сарматів (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.).....	67

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВА СПРАВА НАРОДІВ УКРАЇНИ ДОБИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ (Є. СИНИЦЯ)

Велике переселення народів у Північному Причорномор'ї: військово-політичний аспект	69
Готи та зміна військово-політичної ситуації у Північному Причорномор'ї.....	70
Військова справа готських племен.....	74
Гуни.....	88
Слов'яни та їх сусіди у VI—VIII ст. Військовий аспект	89

РОЗДІЛ 4. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ ДАВНЬОЇ РУСІ (Є. СИНИЦЯ)

Зброя в Давній Русі	98
Фортифікація Давньої Русі.....	107

РОЗДІЛ 5. ВІЙСЬКО ТА ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ (1340—1569 РР.) (Б. ЧЕРКАС)

Європейська «військова революція» XIV—XVI ст. та українські землі.....	125
---	-----

Військова служба на українських землях під владою Великого князівства Литовського (1340—1569 рр.).....	126
Регіональні особливості військової організації українських земель у складі Великого князівства Литовського (1340—1569 рр.)	133
Татари на литовській військовій службі	147
Військові формації литовського війська: піхота, кіннота, артилерія, флот	151
Особливості воєнного мистецтва у добу Великого князівства Литовського	152

РОЗДІЛ 6. ВІЙСЬКО ТА ВІЙСЬКОВА СПРАВА КРИМСЬКОГО ХАНАТУ (XV — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.) (А. ГАЛУШКА)

Військово—політична історія Північного Причорномор'я у XIV — першій половині XVII ст.....	154
Військо Кримського Ханату (XV — перша половина XVII ст.).....	160
Кримське військо у війнах та походах (XVI — XVIII ст.).....	182

РОЗДІЛ 7. ПІД КОРОГВАМИ ТА БУНЧУКАМИ (Б. ЧЕРКАС, О. СОКІРКО)

Військова справа українського козацтва (до 1648 р.).....	188
Українське військо козацької доби	203

РОЗДІЛ 8. ЕПОХА ЗМІН. УКРАЇНСЬКІ ВОЇНИ В АРМІЯХ ІМПЕРІЙ (1772—1918 РР.) (А. ГАЛУШКА)

Сутінки українського козацтва (кінець XVIII — початок XX ст.)	236
Українські вояки у війську і війнах кінця XVIII — початку XIX ст.....	243
Українські вояки у війську і війнах середини XIX ст.	254
Українські вояки у війську і війнах кінця XIX — початку XX ст.	271
Українські вояки в Першій світовій війні (1914—1918 рр.)	281

РОЗДІЛ 9. УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО ДОБИ ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917—1921 РР. (А. РУЖКАС, В. ЛОБОДАЄВ)

Українське військо доби Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.)	288
Українське військо доби Гетьманату (квітень — грудень 1918 р.)	307
Українське військо доби Директорії УНР (листопад 1918 — 1921 рр.)	313
Селянський повстанський рух 1917—1921 рр. Етапи розвитку, організація, тактика та озброєння	346

РОЗДІЛ 10. ОРГАНІЗАЦІЯ НАРОДНОЇ ОБОРОНИ «КАРПАТСЬКА СІЧ» (1938—1939 РР.) (Я. ПРИМАЧЕНКО)

Початки створення та військово-організаційна структура «Карпатської Січі»	355
Уніформа та озброєння «Карпатської Січі»	360
У боях за незалежність Карпатської України.....	364

РОЗДІЛ 11. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (1942—ПОЧАТОК 1950-Х РР.) (Я. ПРИМАЧЕНКО)

Початки створення Української повстанської армії	370
Військово-організаційна структура УПА.....	372
Уніформа та озброєння УПА	377
Особливості воєнного мистецтва УПА. Тактика «малої війни».....	379
УПА у боротьбі з окупантами	380

РОЗДІЛ 12. ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991—2016 РР.) (А. ХАРУК)

Формування основ Збройних сил України (1991—1996 рр.)	392
Розвиток і реформування Збройних сил України у 1997—2013 рр.	398
Міжнародне військове співробітництво та миротворча діяльність Збройних сил України	401
Збройні сили України у протистоянні російській агресії (2014—2016 рр.).....	405

Коли почалися війни?

На це питання досить складно відповісти. Але є свідчення того, що вони відбувалися на території сучасної України вже за часів трипільської культури, тобто 7—5 тисяч років тому. У ті часи цивілізації і в Єгипті, і в Месопотамії лише починали свій шлях до створення перших держав, і шлях цей теж супроводжували війни. Виділення окремого прошарку населення, що займався виключно війною, спеціальне військове спорядження — усе це вимагає досить високого рівня розвитку давніх суспільств і технологій.

У скандинавській міфології, корені якої сягають дуже давніх часів, є образ могутнього бога Тора. Переможець крижаних велетнів мав на озброєнні чарівний бойовий молот, здатний знищити будь-якого ворога. Диво-зброя завжди поверталася до господаря, її можна було мета-

Мисливська зброя. Бойова частина вістря стріли. 13 600 років тому. Пізній палеоліт. Село Семенівка, Київська область

Мисливська зброя. Гостроконечник крем'яний. 70 тис. років тому. Середній палеоліт. Кабазі V. С. Малинівка, Крим

ти знову й знову. Цікомі реальні прототипи легендарного молота було вперше розроблено (і широко застосовано) на теренах Європи наприкінці VI тис. до н. е, тобто приблизно сім тисяч років тому, після чого впродовж майже трьох наступних тисячоліть вони залишалися на озброєнні воїнів багатьох племен. Це була історична подія, адже від тих часів можемо вести відлік доби спеціалізованої зброї, призначеної виключно для війни. Її застосування вимагало нових навичок, постійних тренувань, нарешті, певних зрушень у свідомості — як того, хто її застосовував, так і суспільства в цілому, яке долучилося до процесу, називаного словом «війна». Бойова сокира-молот швидко стала символом влади, її постійно вдосконалювали — на зміну каменю прийшов метал (спочатку мідь, потім — бронза, далі — залізо), невідомі нам «конструктори» розробляли нові обриси — більш смертоносні і водночас такі, що вабили досконалістю форм. Так народжувалася та магія зброї, яка не залишає байдужим та бентежить і сьогодні кожного, хто споглядає зброю або торкається до неї.

З появою археологічних джерел горизонти історії минулого було пересунуто на багато тисячоліть за межу, відміряну писемними джере-

лами. Остання обставина породила у XIX й особливо у XX ст. численні реконструкції «доісторії», у якій було розміщено низку грандіозних війн, походів та завоювань, які, на думку вчених, могли мати місце багато тисяч років тому.

Так, Г. Коссіна у 20-х роках XX ст. запропонував теорію про 14 походів «індогерманців», які відбулися в неоліті (за нинішніми уявленнями, це мідна та ранньобронзова доба, V—III тис. до н. е). Походи супроводжувалися переможним поширенням «істинних арійців» з півночі на теренах Європи. А ще була така собі історія про завоювання войовничими аріями (десь у II тис. до н. е.) далекої Індії. І нині триває дискусія навколо теорії М. Гімбутас про «три хвили вторгнення» кінних орд жорстоких патріархальних варварів-індоевропейців до Європи зі степів України в тих-таки V—III тис. до н. е.

У перелічених випадках ідеться про військові дії, що масштабами та числом учасників мали не поступатися хрестовим походам, а за наслідками йдуть у порівняння хіба що з римськими завоюваннями дві тисячі років тому. Цікаво, що автори теорій не переймалися вивченням комплексу озброєнь та військової справи доби реконструйованих грандіозних подій. Критика згаданих концепцій доісторичних війн, крім інших аргументів, якраз і ґрунтується на вивченні військової справи та аналізі сукупності археологічних джерел, пов'язаних із військовою сферою, після чого відразу стає зрозумілим, які події могли мати місце, а які, вірогідно, є витвором фантазії автора, не обтяженого «зайвими» знаннями.

Разом із тим виявляється, що описана ще давньоримськими авторами тактика ведення бою германців та слов'ян, а також притаманний їм комплекс озброєнь сягають часів існування (до речі, на тій самій території) культури кулястих амфор, а це III тис. до н. е. Притаманний згаданим культурам комплекс озброєнь: лук зі стрілами, дротики, сокира для ближнього бою — збігається до дрібниць (із тією лише різницею, що креміль, камінь та кістку у виготовленні озброєння через чотири тисячі років було замінено на залізо).

Кинджал кістяний (ф)рагмент). Кінець IV тис. до н. е. Трипільська культура. С. Грим'ячка, Хмельницька область

Отже, хоча римляни були першими або одними з перших істориків, хто описав тактику ведення аборигенами Європи бою в лісистій місцевості, остання склалася на континенті принаймні за три тисячі років до розгрому римських легіонів Квінтілія Вара в нетрях Тевтобурзького лісу. Можливо, першими в подібну ситуацію потрапили в лісах Волині ще загони воїнів трипільської культури або в лісах Центральної Європи — не менш войовничі і вправні дружинники культури лійчастого посуду.

Щодо інституту дружини, то дослідники доісторії дійшли висновку, що ця військова інституція могла зародитися вже в мідну добу, а в епоху ранньої бронзи існувала напевне. Отже, впродовж тисяч років дружина, цілком імовірно, виникала щоразу, коли в цьому з'являлася «суспільна потреба».

Отож спробуймо звернутися до витоків, коли на полях давно забутих битв народжувалися не лише давні боги війни, але й військо мистецтво.

Розділ 1

Початки військової справи

Військова організація 6000—3300/3200 рр. до н. е. (неоліт, енеоліт)

У розглядуваний період в Європі у стислі строки відбувається формування племінної організації, одним із призначень якої є гарантування військової безпеки суспільству. Зі зростанням населення виявилось, що кількох десятків вправних мисливців недостатньо, щоб захистити навіть укріплене окреме селище, якщо ворог переважає чисельно. Сліди подібних сутичок нині виявлено завдяки розкопкам у Центральній Європі. Питання безпеки в цей період вирішували як залученням до справ війни якомога більшої кількості спільників, так і концентрацією населення (а отже — і військової потуги) в окремих селищах. Зведення укріплень навколо поселень у вигляді ровів та палісадів, спорудження сторожових башт стає нормою, а не винятком. Усе це супроводжується масовим виготовленням спеціалізованої зброї та її постійним удосконаленням. Провідною військовою силою того часу на території України були формування культурного комплексу Трипілля-Кукутень.

На рівні кланів можливо говорити про контингенти з кількох десятків бійців. Далі чисельність залежала від масштабів племінного об'єднання (період VI—V тис. до н. е.), яке могло включати від 1500 до 3000—5000 осіб, отже, могло виставити від кількох сотень до тисячі

вояків. У культурній спільноті Кукутень-Трипілля наприкінці V — у IV тис. до н. е. з'являються союзи племен — вождівства, здатні виставити по кілька тисяч воїнів (в окремих випадках до 3—7 тисяч). Ураховуючи концентрацію населення в протомістах (налічували до 15 тисяч мешканців), контингент у кілька тисяч вояків було зосереджено в окремому місці. До найбільш потужних складних вождівств долучалися сусіди-союзники, загальна кількість ополчення в такому випадку могла теоретично сягати 10 тисяч і більше осіб.

Стріли з крем'яними вістрями.
Мезоліт (IX—VIII тис. до н. е.). Реконструкція
Д. Нужного, Археологічний музей
Інституту археології НАН України, Київ

Єдиним родом військ у цей період була піхота. Свого часу існувала думка про виникнення кінноти, але її спростовано відсутністю свідчень — як археологічних, так і палеозоологічних. Виявилося, що за наявності прирученого коня все ще були відсутні засоби керування тваринами, достатні для застосування їх на полі бою. Єдина можливість — використання їх як в'ючних тварин для перевезення вантажів.

У цей період вірогідним є виникнення інституту військової дружини — воїнів-професіоналів, які перебували на утриманні вождя (фактично — громади, яка його обирала). Вони могли становити ядро кланового та племінного ополчення, виконувати роль ватажків окремих підрозділів.

Озброєння 6000—3300/3200 рр. до н. е. (неоліт, енеоліт).

На початку розглядуваного періоду з військовою метою використовували комплекс мисливського озброєння (КМО), до якого належали лук зі стрілами, дротики та спис. Як засіб «подвійного використання» побутували пласкі сокири. Їх застосування у війську зафіксоване для Європи даними біоархеології (травми на кістках загиб-

Вістря до стріл ланцетоподібні крем'яні.
15 тис. років тому. Пізній палеоліт. С. Мезін,
Чернігівська область

Сокири-молоти, камінь. Трипільська культура,
кінець VI — початок V тис. до н. е.

1 — поселення Окопи, Тернопільська область;
2 — поселення Олександрівка, Одеська область

лих). Водночас поява не бачених раніше спеціалізованих видів зброї вже на початку мідної доби дала поштовх якісно новому явищу — формуванню комплексів військового озброєння (КВО), розрахованих на різні способи ведення бойових дій. Комплекс озброєння тих часів містив, окрім засобів мисливського озброєння, кинджал, сокиру, клювець, сокиру-молот, булаву, а також елементи захисного спорядження для рук та верхньої частини тіла, можливо — щит. У таблиці 1 показано поширення різних комплексів озброєння у давнього населення розглядуваного періоду.

Таблиця 1

Поширення різних комплексів озброєння

Культурний комплекс	Датування	Комплекси озброєння	
		КМО	КВО
Трипілля А-СІ	5000— 3300/3200	+	+
Болград-Алдені (Гумельниця)	4900— 4300/4200	+	+
Середньостогів- ський	4900— 4300/4200	+	+
Дніпро-Донецький лійчастого посуду	5500—3000 4000—2800	+	+
ямково-гребінце- вої кераміки	5000—2900	+	

Як бачимо, лише у двох культурних комплексах не зафіксовано військового озброєння. Обидва пов'язані з суспільствами мисливців та рибалок, які були нечисленними й не володіли технологіями, необхідними для виробництва спеціалізованої зброї, а саме обробкою каменю та металу.

Вістря стріл, дротиків, списів, вкладні до кинджалів, пласкі сокири виготовляли з кременю. Останні робили також із каменю та міді. Сокири-молоти виготовляли з твердих порід каменю та відливали з міді. Виключно з міді виробляли клинкову зброю — кинджали, найдавніші зразки яких з'явилися наприкінці V тис. до н. е. З каменю виготовляли також булави.

«Війни» та збройні конфлікти 6000—3300/3200 рр. до н. е. (неоліт, енеоліт)

Після закінчення наймасштабніших розселень трипільські племена поділили між собою право-

Бойовий молот та кинджал, мідь. Новоданилівська культура, друга половина V тис. до н. е. Село Петро-Свистуново, Запорозька область. Археологічний музей Інституту археології НАН України, Київ

Булава, камінь. Трипільська культура, друга половина V тис. до н. е. Подніпров'я. Національний музей історії України

бережну лісостепову смугу. Володіння значними земельними угіддями стало умовою існування колективів. Тому зусилля суспільства були спрямовані на утримання цього контролю, у тому числі з застосуванням військової сили.

Молоти, ріг оленя. Дерейвська культура, кінець V — перша половина IV тис. до н. е. Село Дерейвка, Кіровоградська область. Археологічний музей Інституту археології НАН України, Київ

Військові конфлікти зафіксовано виключно на підставі археологічних джерел. Нижче згадано деякі з таких подій.

Близько 4400—4300 рр. до н. е. — витіснення трипільцями з Середнього Подніпров'я давнього населення.

Близько 4400/4300 рр. до н. е. — зіткнення між трипільцями на поселенні Друци-I у Молдові з застосуванням стріл та дротиків. Спалено принаймні 2 житла.

Близько 4200 р. до н. е. у Буго-Дніпровському межиріччі — протистояння між «східними» трипільцями і переселенцями з заходу, підкорення останніми придніпровського вождівства.

Між 4000 і 3600 рр. — домінування суперскладного вождівства Буго-Дніпровського межиріччя над трипільськими племенами між Дністром і Дніпром.

Близько 3400 р. — встановлення домінування в Буго-Дніпровському межиріччі трипільців із заходу.

Вістря списа, кремій. Новоданилівська культура, друга половина V тис. до н. е. Село Петро-Свистуново, Запорозька область. Археологічний музей Інституту археології НАН України, Київ

Воїн мідної доби (трипільська археологічна культура), IV тис. до н. е.

*У реконструкції використано археологічні знахідки,
антропоморфну пластику, дані з поховальних пам'яток.*

Озброєний луком зі стрілами, мідним кинджалом та бойовою сокирою-кльовцем. В озброєнні воїнів того часу, як правило, поєднувалися засоби дистанційного ураження ворога (лук зі стрілами, дротики) зі зброєю ближнього бою — бойові сокири, кинджали.

Простий лук у ті часи в Європі виробляли з твердих порід дерева (ясен, горіх, в'яз), у тому числі відомі луки з тиса, що був популярним матеріалом до Середньовіччя включно. Стріли озброювали вістрями з кременю. Вістря трикутної форми закріплювали з використанням дьогтю та жил. Подібні луки були ефективною зброєю на дистанції 20—100 м.

Кинджал із мідним клинком, закріпленим клепами у руків'я (виготовляли з дерева або кістки), носили у піхвах. Останні кріпили до пояса або перев'язі, на грудях, як у цьому випадку. Зображення перев'язі хрест-навхрест є атрибутом чоловічих антропоморфних статуєток трипільської та інших археологічних культур Центральної та Південно-Східної Європи того часу.

Мідна сокира-кльовець насаджена на коротке (до 0,5 м) руків'я. Ефективна зброя для ураження

ворога, у тому числі захищеного щитом або обладунками. Утрата щита робила супротивника вразливим до стріл та дротиків. Застосування подібної зброї можна вважати свідченням наявності щитів та захисних обладунків у ті часи.

Воїн має нараменну пов'язку із тканини, пояс із мотузки у кілька обертів, за яким носить сокиру. Взуття — шкіряні напівчоботи. Одяг реконструйовано за зображеннями на антропоморфній пластичі трипільської культури.

Воїни того часу на теренах Європи використовували бойове фарбування, у тому числі вохрою, татуювання. Інформація про це отримана під час вивчення давніх поховань. Фарбування мало магічне та практичне значення, полегшуючи ідентифікацію свій—чужий на полі бою. Татуювання також мало магічне значення й відображало племінну належність та статус воїна.

Воїна зображено на тлі підпаленої садиби на укріпленому палісадом поселенні.